

„... salt, onest, lavoradôr!”¹ Friuliak Magyarországon a 19–20. század fordulóján

Az angol ipari forradalom a 19. század elején még nem érezte hatását a szétagolt Itáliában, amelyet még az 1860-as években is a kontinens szegényebb országai között tartottak számon. Mivel a belső vámok útját állták a fejlődésnek,² a német Zollverein mintájára IX. Piusz már 1847-ben az itáliai államok közötti vámunió létrehozását tervezte a gazdasági egység elérése céljából, amely egy közös vámtarifa elfogadásával egységesítette és egyszerűsítette volna az államok közötti kereskedelmet, jelentős előrelépést téve az egységes piac kialakítása felé.³ A tervek megvalósítása azonban a forradalom zűrzavarába veszett, s csak az olasz egység létrejöttével teremtődött meg az egységes pénzrendszer, vámterület és közlekedési hálózat. A 70-es évek alapítási láza ellenére azonban az olasz ipar eredményei mérsékeltek maradtak, az ipari fejlődés jó része az északnyugati területekre korlátozódott, ahonnan az itt kiépült jelentősebb vasúthálózatnak köszönhetően könnyebb volt bekapcsolódni a nemzetközi kereskedelemben. Csak az 1880-as évektől figyelhető meg általános fellendülés a vasútépítésben, amely a mérsékelt növekedés szakaszát hozta el. Emellett az elmaradottabb országok között Olaszországnak volt a legnagyobb népsűrűsége, amellyel Európában a negyedik helyen állt a fejlett Anglia, Belgium és Hollandia után. Lakosságának mérsékelt növekedése a kedvezőtlen gazdasági helyzetben kialakult munkanélküliség és az alacsony életszínvonal miatt meginduló egyre nagyobb

¹ A friuli ember jellemzői: erős, becsületes, dolgoz. Bindo Chiurlo e Arturo Zardini, „*Il Ciant de Filologiche Furlane.*” *Canti friulani: musiche, testo dialettale e versione italiana* (Udine: La panarie, 1930)

Letöltve: 2016.03.16. <http://www.uscifvg.it/layout/set/print/content/view/full/431>

² Berend T. Iván és Ránki György, *Európa gazdasága a 19. században. 1780–1914.* (Budapest: Gondolat, 1987), 421–487.

³ Mario di Gianfrancesco, „Un papa federalista. Pio IX propone nel 1847 la lega doganale tra gli stati italiani” *Rassegna Storica del Risorgimento* 96, no.4 (2010): 483–509.

mértékű kivándorlásnak volt csak köszönhető: 1881 és 1910 között már 6 millió fő, a lakosság 20%-a hagyta el az országot.⁴

A jelenlegi Friuli-Venezia Giulia tartomány nyugati része, azaz Friuli területe 1797-ig a Velencei Köztársasághoz tartozott; ekkor viszont a campoformiói békeszerződés értelmében a Habsburg Birodalomhoz került, majd 1815-ben a bécsi kongresszus az Ausztriával perszónálunióban álló Lombard-Velencei Királysághoz csatolta. A terület 1866-ban a porosz-osztrák-olasz háború révén az Olasz Királyság része lett, mivel a prágai, majd az ennek nyomán Bécsben aláírt olasz-osztrák békeszerződés Olaszországnak ítélte Friuli és Veneto tartományt Velence városával együtt, míg Kelet-Friuli (Görz-Gradiska) Ausztria fennhatósága alatt maradt egészen az első világháborúig. A terület hanyattatott sorsa ellenére néhány, legnagyobb részben a helyi mezőgazdaságon alapuló iparág meghonosodott ezen a vidéken. A nagy tőkeszükségletet nem igénylő textilipar, főként a selyemkészítés hosszú időn át vezető szektora volt a friuli ipari termelésnek. Az üzemek századvégi működésére azonban nemcsak a korabeli vámterhek és a kereslet csökkenése volt negatív hatással, hanem az ekkoriban terjedő, a selyemhernyókat megtámadó betegség is visszavetette termelésüket.⁵

Az Európa más részein bekövetkezett fejlődésnek köszönhetően az iparban új munkalehetőségek nyíltak, így erős lett a kereslet mind a képzett, mind a képzetlen munkaerő iránt, amely Nyugat-Friuliban nagy számban rendelkezésre állt. Ebben az időszakban kezdődött meg a munkaerő tömeges, időszakos vagy végleges elvándorlása, amely folyamat eredete a carniai vándorkereskedők (*cramârs*) tevékenységére vezethető vissza.⁶ A lakosság kivándorlása az 1800-as évek közepétől vett nagyobb lendületet. Főként a hegyvidéki, nehezebb körülmények között élő lakosok éltek a lehetőséggel, mivel a termelési viszonyokhoz mérten jelentős népességtöbblet alakult ki a területen, továbbá a mezőgazdasági népesség

⁴ Berend és Ránki, Európa gazdasága a 19. században, 421-487.

⁵ Gianfranco Ellero, *Storia dei Friulani* (Udine: Arti Grafiche Friulane, 1977), 95-107.

⁶ A *cramârs* friuli (carniai) vándorkereskedők elnevezése, akik az Alpokon keltek át, hogy eljussanak Ausztriába vagy más vidékekre, hogy ott fűszerekkel, szövetekkel és egyéb, kisebb árukkal házaljanak. Az árusok megjelenésére jellemző volt a *crassigne* nevű tárolóeszköz (egy többfiókos szekrényke), amelyet a vállukon vittek, mint egy hátikosarat. Davide Miriam, Michele Bernardon és Sara Bernardon, *L'emigrazione friulana prima e dopo l'Unità d'Italia* (Cavasso Nuovo: Ergo grafica – stampa Menini, 2011), 3.

körében figyelhető meg, ahol az életfeltételek javítását és a családok növekvő szükségleteit az elégtelen fizetések nem fedezték. Az emigráció az elszegényedett terület társadalmi életének egyik fő jelenségévé vált, amelyet többek között számos ekkor keletkezett népdal (*villotte*) is megörökített. Míg Itália déli területeiről elsősorban az Egyesült Államokba és Brazíliába vagy más dél-amerikai államba vándoroltak ki, az északi régiók lakosainak jelentős része az európai államok felé vette az irányt.⁷

A lakosság egy része idénymunkásként dolgozott, így segítve családját, más részük viszont véglegesen külföldön telepedett le.⁸ A kivándorlás fő iránya a viszonylagos közelsége miatt is népszerű Osztrák-Magyar Monarchia lett. Az olasz egység létrejötte és a terület annexiója után az emigránsok legnagyobb része itt helyezkedett el.⁹ A Monarchiában munkát vállalók döntését nagyban befolyásolhatta az a tény is, hogy hasonlóan a többi európai országhoz, az erős bankrendszer kialakulásának köszönhetően itt is a bankok által finanszírozott gazdasági növekedés került főszerepbe, ami gyors ütemű iparosodáshoz és ugrásszerű fejlődéshez vezetett. 1898 és 1913 között a gyáripar rohamos növekedésnek indult, az üzemek száma 2747-ről 5521-re emelkedett, az alkalmazott munkások száma 302 000-ről 563 000-re nőtt. A Monarchiában az osztrák-cseh ipar és a magyar-bukovinai-galíciai mezőgazdaság fejlődése szorosan összekapcsolódott és ez a kölcsönhatás az élelmiszeripart emelte az iparosítás középpontjába. Az 1850-es 60-as évektől 1880-ig az élelmezési iparok fejlődése minden más ágazatot megelőzött és megközelítette az össztermelés egyharmadát, s 1913-ra már a 40%-át is elérte; a gyáripari termelésből pedig majdnem 50%-ban részesedett a századfordulón.¹⁰ A Monarchiában illetve Magyarországon így kialakuló munkaerő-szükséglet tehát kiváló lehetőséget biztosított a Nyugat-Friuliból érkező szezonális munkások elhelyezkedéséhez, akik a század

⁷ Berend és Ránki, Európa gazdasága a 19. században, 486.; *Bollettino dell'emigrazione* no.7, (Roma: Ministero degli Affari Esteri Commissariato dell'Emigrazione, Tipografia Nazionale di G. Bertero e. C., 1904), 64–65. Letöltve: 2016. 03.17. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

⁸ Dino Barattin, *Artegna Novecento. Autobiografia di un paese* (Artegna: Grop Pignot, 2001), 20.

⁹ Angelo Filipuzzi, „L'emigrazione dello Spilimberghese” in *Spilimberc* a cura di Novella Cantarutti e Giuseppe Bergamini (Società Filologica Furlana: Udine, 1984), 479-500.

¹⁰ Berend és Ránki, Európa gazdasága a 19. században, 385-412.

utolsó harmadában nagy számban érkeztek Ausztriába, Németországba, Boszniába, Bulgáriába, Szerbiába, Romániába és szerte Európába.¹¹

Az Alpokon túlra irányuló időszakos kivándorlás növekedésének a korszakban zajló vasútépítések különös módon kedveztek, gyorsabb helyváltoztatást téve lehetővé a távoli területeken munkát vállalók számára. Elsőként az osztrák-olasz határon elhelyezkedő Pontebbát érte el a vasút, amely az emigránsok fontos állomása lett. A Pontebbana medrében húzódott az államhatár, amely a várost is két részre osztotta: egyik oldalán Pontebba (*Veneta*), másik oldalán Pontafel helyezkedett el. Míg a vándorok korábban fa, széna, állatok vagy különféle áruk szállítására használt szekereken utaztak vagy gyalog tették meg az utat – akárcsak a 60 km-re fekvő Villacóig, ahonnan vonatra szállva már eljuthattak Bécsig¹² –, a pontebbai vasút Béccsel való közvetlen összeköttetésének létrejötte után¹³ az utazás kevésbé volt nehézkes, és könnyebben elérhetővé váltak az emigráció távolabbi célterületei is.

Az 1800-as évek közepén Nyugat-Friuliban mintegy 20 ezer főre volt tehető azoknak a férfiaknak a száma, akik a téli időszakra a földmunkák végeztével alkalmi munkát vállaltak Európa más országaiban.¹⁴ A Földművelés- Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium statisztikái szerint 1876-ban 17 871 útlevelet adtak ki Friuli-Venetóban (északon Pontebba, keleten Cormons határral). Az 1899-es statisztikák szerint Moggio környékén a lakosság 24,9%-a, Gemonának 18,52%-a, San Danielének 15,25%-a

¹¹ Nicolò Mantica, *L'emigrazione in Friuli* (Udine: Tipografia Patria del Friuli, 1889), 19.

¹² Italo Copetti, gemonai lakos visszaemlékezése alapján, aki 16 évesen indult Luxemburgba, majd idénymunkásként más országokban is dolgozott. Édesapja szintén emigráns volt. Gianfrancesco Gubiani, *Le origini friulane del salame ungherese* (Gemona, 2010), 89-90. [kézirat]

¹³ Az 1850-es években a Bruckból Villach érintésével Tarvisiót és Udinét összekötő vasútvonal építését tervezték, amelynek révén direkt összeköttetés létesült volna Bécs és Velence között. Az első Velence-Udine szakasz 1860-ban készült el, míg a Bruck-Villach vonalat 1864-ben fejezték be. 1875. november 15-én megnyílt az Udine-Gemona vonal, amelyhez 1876. december 18-án csatlakozott Carnia, 1877. május 17-én Resiutta, 1878. március 14-én Chiusaforte, 1879. július 25-én Pontebba, míg a teljes útvonal ünnepélyes átadására 1879. október 30-án került sor. Gubiani, *Le origini friulane del salame ungherese*, 94.

¹⁴ Filipuzzi, *L'emigrazione dallo Spilimberghese*, 482.; *Bollettino dell'emigrazione* no. 7. (1904): 64.

Letöltve: 2016.03.17. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

volt emigráns, az alacsonyabb mutatókkal rendelkező községek közül Tarcento 12,48%, Maniago és San Pietro al Natisone a 9,04%-kal szerepel. A statisztikai adatok pontossága viszont megkérdőjelezhető, mivel sokan illegálisan emigráltak vagy községi utazási engedéllyel indultak útnak, esetleg toborzás útján hagyták el lakóhelyüket.¹⁵ A vasúti statisztikákból, amelyek értékes információval szolgálhatnak az emigránsok számának megállapításához, érthető módon hiányoznak azok, akik gyalog vágtak neki az útnak, mint a vándorkereskedők, köszörűsök, s a kimutatásokban azok sem szerepelnek, akik a tartomány alacsonyabban fekvő területei felől Triest felé indultak és Cervignanónál lépték át a határt.

A legtöbb faluból azonos tevékenységet űző mesterek emigráltak, így az asztalosok, ácsok Preonéből, Carnia területéről (San Pietro), a takácsok Ampezzóból és Laucóból és a két Forni Savorgnaniból, a szabók Zuglióból, Ampezzóból és Ovaróból; de rajtuk kívül kőműveseket, kőfaragókat, mozaikkészítőket, asztalosokat és sajt készítőket (*fedârs*) is találunk az emigránsok sorában. Resiuttából néhány ezer lírás árukészlettel indultak vándorkereskedők a világ minden tájára; készleteiket újra és újra feltöltve 2–3 évig is távolmaradtak, amíg egy jelentősebb összeget meg nem kerestek. A belső migráció mellett a kivándorláshoz szintúgy hozzájáruló más vándorok, mint a köszörűsök Paluzza, Paularo, Treppo Carnico és Ligosullo településekről vándoroltak ki. Resia völgyéből nagy létszámú kazánkovács emigrált, San Pietro al Natisone körzetéből pedig szintén vándorúrusok indultak útnak. A tavasz kezdetével Cadoreból kirajzottak a messze földön keresett téglalegető munkások. Az égetett kerámia friuli specialitás volt, az osztrák és bajor égetőkemencék szinte mind friuliak kezében voltak. A tél közeledtével a gesztenye- és tésztaúrusok keltek útra.¹⁶

A nők bejárónői állást, gyermekfelügyelést, főzést vállaltak, a fentebb említett mesterségekben járatlan férfiak hordárként, kuktaként, szállodai vagy gyógyszertári kiszolgáló személyzetként, kávézóknak vagy

¹⁵ Giovanni Cosattini, „L'emigrazione temporanea del Friuli” *Bollettino dell'emigrazione* no. 3. (Roma: Ministero degli Affari Esteri Commissariato dell'Emigrazione Tipografia Nazionale di G. Bertero e. C., 1904): 28. Letöltve: 2015.12.23. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

¹⁶ *Bollettino dell'emigrazione* no.7. (1904): 65.

Letöltve: 2015.08.10. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

előkelők házáinál, szolgálóként helyezkedtek el.¹⁷ Többen a Praterben *salamucciként*, sajttal és szalámmal kereskedő mozgó árusként dolgoztak, itt ismerhette meg őket és árujukat a bécsi arisztokrácia. A szalámit és sajtot áruló friuliak Tarcento és Gemona körzetéből érkeztek a városba és Mária Terézia engedélyével végezték tevékenységüket.¹⁸ Nagy népszerűségnek örvendő termékeikkel hamarosan feltűntek Budapesten is. Jókai Mór így ír róluk: „... a *salamuccio nagy szatyorral a vállán ügetett végig a gyalogjárón, ez egyetlen szóból álló programmal: 'kező', ami olaszul valószínűleg sajtot jelent.*”¹⁹

A Tagliamento partjáról érkező, az artegnai, bujai, osoppói, gemonai és spilimbergói szalámikészítők (*salamârs*) legnagyobb részben földművesek voltak, akik kis földterülettel rendelkeztek, földet béreltek vagy feles gazdálkodást folytattak, de mivel minden háznál tartottak sertéset, már gyerekkoruktól kezdve elsajátították a húsfeldolgozás technikáját.²⁰ Az emigrációs lehetőségeket legnagyobb mértékben ezeknek a szegényebb körzeteknek a lakói használták ki. A téli időszakban három-négyhónapos időtartamra 400–600, a disznóhús feldolgozásában jártas munkás emigrált a területről, akik osztrák, magyar és horvát gyárakban találtak munkát.²¹ A jól dolgozó mestereket akár már a nyár folyamán zajló toborzás során igyekeztek megnyerni a gyárak, akár jelentős fizetés-előleget is felajánlva.

A magyarországi szalámigyártás kezdetei

Magyarországon egészen a 19. század végéig a szalámikészítés kis- és kézműipari jellegű tevékenység maradt, amelyet kizárólag a téli időszakban, idényjelleggel folytattak. Ezt a kisüzemi gyártást is a Monarchia területére érkezett friuli emigráns vállalkozók végezték. Néhányan

¹⁷ Cosattini, „L’emigrazione temporanea del Friuli” 13.

Letöltve: 2015.12.23. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

¹⁸ Lodovico Zanini, „I salamucci del Prater” in *Friuli migrante* (Udine: Doretti, 1964), 277-284.; Jalsovszky Katalin, „A bécsi utca népe” *História* 16, no.5-6. (1994): 33.

¹⁹ Jókai Mór, *A hajdani hangos Budapest (1900)* Letöltve: 2015.12.23. <http://mek.oszk.hu/00800/00834/html/jokai25.htm>

²⁰ Filipuzzi, L’emigrazione dallo Spilimberghese, 482.; Renato Contessi visszaemlékezése alapján. Gubiani, *Le origini friulane del salame ungherese*, 40.

²¹ Miriam, Bernardon and Bernardon, *L’emigrazione friulana prima e dopo l’Unità d’Italia*, 8.

közülük társtulajdonosok lettek egy-egy ekkor alakuló nagyobb üzemben vagy új, immár nagyipari jellegű gyárakat alapítottak. A Magyarországon, illetve a Monarchia területén létrejött szalámigyárak tehát nagyrészt olasz tulajdonú vagy olasz munkaerőt és szaktudást felhasználó üzemek voltak, amelyek a friuli hagyomány átvételével új piacot teremtettek a szaláminak, ami egyben lehetővé tette egy egész iparág kifejlődését. A korszakban elterjedő szalámigyártás és a Magyarországon alapított gyárak létrejöttének körülményeiről Rinaldo Vidoni, a jó hírű debreceni szalámigyáros familia tagja *Origini friulane di un'industria ungherese* című 1932-ben írt cikkében így számol be:

„A múlt század közepén egy Grünhut nevű budapesti kereskedő százszámnyi kétkerekű kordéval indult Itáliába, Udine volt a célja. Burgonyát, babot és kukoricát hozott magával, amit később a piacon cserélt el gesztenyére, citrusfélékre és egyéb árukra. A vétel-eladásnál Giovanni Piazzoni segédkezett neki, aki 1854-ben – Grünhut termékeny magyar földről szóló elbeszéléseitől megigézve – megrakta szekerét néhány zsák gesztenyével és Budapestre indult szerencsét próbálni. A hosszú (jó 40–50 napig tartó) út alatt a magyar nyelv alapjait a bárdolatlan alföldi kocsisoktól sajátította el.

Alighogy megérkezett, nem állván rendelkezésére elegendő pénz, felállított egy sütödét a Király utca egyik kapuja alatt és elkezdte sütni a Friuliból hozott gesztenyéket. Télen, ahogy mindig is szokása volt, Piazzoni Budapesten is vásárolt egy sertést és a húsból gondosan szalámit készített. A nyár beköszöntével a barátok és ismerősök izletesnek találták ezt a számukra újdonságnak számító különlegességet és sokan közülük arra is megkérték, hogy az ő költségeikre is készítsen belőle.

Egy nap tudomására jutott, hogy csemegekereskedő szomszédja azon sopánkodik, hogy tavaszra és nyárra nem tudja nagy mennyiségben tartósítani a szalonnát és a zsírt, mivel nincs lehetősége a megmaradó húst felhasználni. Ekkor Piazzoni beteljesülni látta két nagy vágyát: egyrészt, hogy befektesse a gesztenyesütéssel megtakarított pénzét, másrészt, hogy otthagyja a sütödét és olyan mesterségnek szentelje

magát, amely kedvére való. Rögtön meg is egyezett a szomszédjával a sertéshús szerény áron való átvételéről. A terve friuli szalámi előállítására volt, melyet aztán szándéka szerint, a nyár folyamán hazájába vitt volna értékesíteni. Piazzoni kis üzeme így kezdett működni. Azonban minden gondossága és erőfeszítése ellenére az előállított szalámi nem felelt meg az elképzeléseinek, mivel egyáltalán nem hasonlított a friuli szalámira; ezért fel kellett adnia azt a tervét, hogy az áruval együtt Grünhut karavánjával Friuliba induljon.

Viszont miután látta, hogy Magyarországon a kóstolást követően mindenki vásárolt belőle, felkeresett egy csemegekereskedőt és megkérte, árulja szalámiját a boltjában. A kereskedő könnyűszerrel értékesítette az egész árut, ami Piazzoni rendelkezésére állt, a következő évre rögtön jóval nagyobb mennyiséget rendelve meg tőle.

Ott, ahol egy évvel azelőtt Piazzoni még a gesztenyét sütötte, egy kis műhelyt létesített a magyar szalámi (salame ungherese) gyártására. Mivel évről-évre nőtt a termelés, arra kényszerült, hogy egy igazi üzemet nyisson. De amikor látta, hogy még ez sem tudja kielégíteni a szükségletet, egy társának, Giuseppe Medunának némi tőkét adott, hogy az Budapest környékén egy hasonló gyárat alapíthasson.

Friuliban szintén érdeklődni kezdek ezen ipar után, mely kedvező jövőt ígért, így 1860 körül Magyarországon a friuli hentesek egyik gyárat a másik után nyitották meg, mint a Del Medico testvérekét, a Guglielmini, a Suberca, a Molinari és a Boschetti gyárat, melyek mára szinte mind elenyésztek.

Ennek az iparágaknak a jellegzetessége az volt, hogy szinte kizárólagosan friuli munkásságot foglalkoztatott a mesterségbeli tudásuk miatt, s ez a szokás mintegy ötven éven keresztül meg is maradt, azaz egészen a világháború kitöréséig. Száz és száz friuli hentes talált itt munkát a téli hónapokban szétszóródva aztán tavasszal Közép- és Kelet-Európában mint kőműves vagy téglaegető munkás.

Követve a friuliak vállalkozó kedvét, az évek múlásával a magyarok is nyitottak új gyárat, szinte mindig friuliakra bízva rá az irányítást és a munkát. Épp a magyar gyárat

egyikének volt a vezetője a frisancói lovag Dozzi Dávid, aki mintegy negyven éven át tevékenyen járult hozzá a magyar szalámiipar fejlődéséhez. Jelenleg az egyetlen olasz szalámigyár Magyarországon a Vidoniké, mely 1886-ban alakult Debrecenben, friuli tulajdonban áll és friuli vezetéssel működik.

Az általános munkanélküliség miatt az emigrációra vonatkozó megszorító törvények mérsékeltek vagy szinte meg is szüntették a téli hónapokban Magyarországra érkező friuli munkások engedélyezett létszámát.

Bécsben a korábban meglévő más gyárak mellett a háborút követően majdnem minden magyar szalámigyár nyitott filiálékát hozzájuk tartozó kiegészítéseként. A friuli munkaerő, a tapasztalt mesteremberek hiánya miatt igen keresett, munkások százai találnak állást: viszont mivel igen kevés legényt foglalkoztatnak, a mesterség a védelmi intézkedések következtében, újoncok hiányában hanyatlásnak indulhat. Noha a friuli hentéseket csekély számban foglalkoztatják Csehszlovákiában csakúgy, mint Jugoszláviában: mindig kelendők rátermettségük és megbízhatóságuk miatt.”²²

Suberca tevékenységének említése az eddig megismert forrásanyag tükrében csak Rinaldo Vidoninál szerepel, Piazzonit²³ és Faddinit²⁴ más források a kis mennyiségben előállított, kisipari jellegű szalámigyártás képviselőiként említik, és a rendelkezésre álló adatok alapján hasonló volumenű lehetett a Molinari,²⁵ a Meduna, a Guglielmini és a Forgiarini üzemek tevékenysége is. A Venturini²⁶ gyárat 1904-ben a nagyobb foglalkoztatók sorában találjuk csakúgy, mint a Dozzi, a Del Medico, a Boschetti és a Vidoni családok tulajdonában álló gyárakat, amelyek

²² Rinaldo Vidoni, „Origini friulane di un’industria ungherese” *Ce fastu?: bollettino ufficiale della Società filologica friulana* 8, no.5-6 (1932): 132-133.

Letöltve: 2016.03.16. <http://clmr.infoteca.it/bw5net/Opac.aspx?WEB=SFF-B&OPAC=RIVI&SRC=SSMP> Az eredeti cikket ld. a függelékben.

²³ Gyáralapítás 1875-ben. Budapest Főváros Levéltára VII. 174. cs. 1876 – 0192. t.

²⁴ BFL VII. 175-1882-611 Fadini Jakab és felesége nyilatkozata tulajdon-átruházásról.

²⁵ BFL VII. 185.-1891-2887 és 1892-1107 Közjegyzői okiratok: kötelezvény és meghatalmazás, Molinari Lajos.

²⁶ Zanini, Friuli migrante, 284.

esetében a korabeli dokumentumok már nagyobb mennyiségű információval szolgálnak. Pietro Del Medico Tarcentoból vándorolt Budára az 1840-es évek elején, s 1850-ben alapította meg szalámigyárát, amely fennállásának ötvenedik évfordulóján a Del Medico Péter és Fia Szalámigyár nevet viselte.²⁷ A budoiai „barbe Nane”²⁸ néven ismert, korábban kőművesként dolgozó mester Budapesten hozta létre műhelyét, ahol többek között a Frisancóból érkező Dozzi fivérek²⁹ is munkát vállaltak, akik hamarosan három üzemet is magukénak tudhattak. A debreceni lovag Vidoni János a Dozzi József Szalámigyár igazgatósági tagja és hitelezője volt.³⁰ Egy Boschetti nevű itáliai 1830-ban alapított bécsi gyára mellett 1863-ban már Budapesten is egy hasonló üzem birtokosa. Boschetti András Debrecenben terménykereskedőként,³¹ selyemkészítéssel,³² téglá- és cserépgyártással³³ foglalkozó vállalkozóként ismert, Boschetti József pedig mint szalámigyáros³⁴ és kőbányatulajdonos kerül említésre.³⁵ A város jelentősebb üzeme azonban a Vidoni Szalámigyár

²⁷ Az üzem 1912-ben szüntette be működését. Del Medico Imre, *Életem. Egy mai polgár vallomása* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2006), 7.

²⁸ *La vera storia dell'ungherese*.

Letöltve: 2016.03.18. http://www.ilfriuli.it/articolo/Archivio/La_vera_storia_dell_quote-ungherese/29/89373

²⁹ Zanini, Friuli migrante, 88.; BFL VII. 193.-1911-17 Dozzi József kötelezvénye.

³⁰ 1933-ban Vidoni János igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogosultságának bejegyzése a Dozzi József Szalámigyár Részvénytársaságban. *Központi Értesítő* 58, no.44 (1933. november 2.): 692-693.; MNL OL Z 19 4 d.-1010; MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 11. cs. 535a-d. és 1342. cs. 7703.

³¹ *Központi Értesítő* 1, no.82 (1876. szeptember 14.) 592.

³² Szücs Ernő, „Átmeneti üzemi formák jelentkezése Debrecen ipari életében 1848-1867 között” in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989-1990* (Debrecen, 1992), 244.

³³ Szendiné Orvos Erzsébet, „A Debreceni Fazekas Ipartársulat története a levéltári források tükrében (1872-1933)” in *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 21. (Debrecen, 1994): 207.; Szücs Ernő, „Debrecen ipara az abszolutizmus korában” in *Debrecen ipartörténete*, szerk. Ránki György (Debrecen, 1977), 50-63.; Szücs Ernő, „Téglagyártás Debrecenben a kapitalizmus korában” in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978* (Debrecen, 1979), 225.

³⁴ Mózes Mihály, „Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmus kori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon” in *Alföldi Társadalom*, 2. kötet (Békéscsaba, 1991), 146.; *Központi Értesítő* 18, no.100 (1893. december 7): 1987.; *Debrecen története 1849-1919*, 3. kötet, szerk. Gunst Péter (Debrecen, 1997) 244.

³⁵ *Központi Értesítő* 20, no.15 (1895. február 17.): 259.

volt, amelyet 1886-ban alapítottak az artegnai Vidoni-fivérek.³⁶ 1926-ban Himbergben a legtöbb gyárhoz hasonlóan a Vidoni is fióküzemet hozott létre. Ekkor már legalább tizenegy szalámigyár mintegy hatszáz, legnagyobb részben friuli munkást foglalkoztatott, amelyek között megtalálható a Vidonin kívül a Del Medico, a Forgiarini, a Venturini és a Dozzi gyártelep is.³⁷

Szegeden először Rolando Péter gyártott szalámit az 1840-es években,³⁸ akit hamarosan Forgiarini János követett 1905-ben Francesco Tianinak adva el üzemét.³⁹ Részvénytársasága, amelynek tagja volt többek között Dozzi Dávid is, erzsébetfalvi székhellyel is rendelkezett.⁴⁰ Ismert továbbá egy Forgiarini-üzem Győrben is, amely 1867-ben kezdte meg működését, s vezetőségi tagjainak sorában többek között Forgiarini Ferenc gemonai és Vidoni Tobia, győri lakosokat nevezik meg a források.⁴¹

Az 1870-es évektől magyar tőkések alapította üzemek is létrejöttek, mint a Pick és a Herz Szeged és Budapest központtal, amelyek szintén olasz szakmunkásokat alkalmaztak, akiket csak a század első éveiben kezdtek fokozatosan felváltani a szakmát eltanuló magyar munkások. A friuliakat nagyobb létszámban foglalkoztató gyárak az 1904. évi adatok szerint a következők voltak:⁴²

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára VII. 4/d. 96 d. 20028 Vidoni Testvérek és tsa, Debrecen 1890-1950.

³⁷ Zanini, Friuli migrante, 284.

³⁸ ifj. Lele József, „Üzemtörténeti Gyűjtemény a szegedi Pick Gyárban” *Honismeret. A Hazafias Népfront folyóirata*. X, no.1 (1982): 46.

³⁹ Tiani bécsi üzletét később a Vidoni család vette meg. Gubiani, Le origini friulane del salame ungherese, 54.; *Budapesti Hírlap* 25, no.124 (1905. május 6.): 10.; Bálint Sándor, „A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai” in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73-1*, (1974): 115.

⁴⁰ *Központi Értesítő* 45, no.32. (1920. április 18): 419.

⁴¹ MNL OL K 70 1919-B-10/32285 Forgiarini-féle szalámigyár, Leninváros; BFL VII. 217. 1905–0205 Adásvételi szerződés, Szeged, 1905 és BFL VII. 186.–1905–0629 és 0630. Letéti jegyzőkönyv, Tápiószele, 1905. *Központi Értesítő* 17, no.21. (1892. március 1): 333.

⁴² Cosattini, L'emigrazione temporanea del Friuli, 61.

Letöltve: 2015.12.23. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

Gyár neve, helye	Munkáslétszám	Termelés mázsában
Forgiarini Giovanni, Szegedin	60	2000
Fratelli Vidoni di Artegna, Debreczin e Vienna	60	2000
Job u. Burghart, Hunberg	50	1500
Dozzi, Budapest	40	1500
Dal Medico Giovanni, Budapest	70	2500
Creisser Rodolfo, Budapest	80	3000
Venturini e Busolini, Lubiana	30	500
Andretto Antonio, Lubiana	30	450
Hermann Härz und Sohn, Budapest	150	5000
Grausmann u. C., Budapest	40	1500
Rüdlich, Raab	50	1800

Összességében megállapítható, hogy a Monarchia területén a korszak ugrásszerűen fejlődő iparágai kialakuló munkaerő-kereslet azon felül, hogy a mezőgazdasági népességet az ipar felé vonzotta, lehetőséget kínált messze földről érkező szakmunkások, mesteremberek elhelyezkedésére is. A korszakban igen erős magyar élelmiszeripar és a mezőgazdasági művelés korszerűsítésének köszönhetően szintén fejlődő állattenyésztés, ezzel összefüggésben a húsfeldolgozás is megújuláson ment keresztül. Ebben a folyamatban a Magyarország területére érkező friuliak is központi szerepet játszottak. Az ekkor kifejlődő, helyi nyersanyagokon alapuló új iparág, a szalámigyártás azonban nemcsak a friuli szalámikészítők százainak, hanem a magyar munkavállalóknak is elhelyezkedési lehetőséget adott. A magyar szalámi pedig nemcsak elfogadottá, hanem igen kedvelté is vált a vásárlóközönség körében, amelynek köszönhetően nemcsak a belső piacon, hanem világszerte is ismert és keresett terméké vált.

A 20. század közepén zajló államosítások a még működő gyárak termelésének végét jelentették, s egy, a negyvenes években íródott cikk is nosztalgiával állapítja meg, hogy erre az időre már eltűntek a fővárosból a szalámi árusításával foglalkozó itáliaiak is: „*Nyoma sincs már a vándorló olasz salamucci-nak, a házaló szalámisnak, aki ékes Salmi! Salamucci! Mortadella! Signori e Signore! kiáltással kínálgatta valódi 'Veronese'-jét, azaz veronai szalámiját és mortadella nevű pástétomait.*”⁴³

Függelék

Rinaldo Vidoni: Origini friulane di un'industria ungherese

Verso la metà del secolo scorso, ogni anno da Budapest, un modesto commerciante, compare Grünhut, con un centinaio di carrette a due ruote, partiva alla volta dell'Italia; e la sua meta era Udine. Portava con sé patate, fagioli e granoturco che barattava poi sul mercato contro castagne, agrumi ed altri prodotti. Lo aiutava nel disbrigo delle comper e vendite certo Giovanni Piazzoni. Il quale nel 1854, ammaliato dai racconti che il Grünhut gli andava facendo sulla ferace terra magiara, caricò un bel giorno, sulle carrette di questi, alcuni sacchi di castagne e parti verso Budapest, in cerca di fortuna. Durante il lungo viaggio (esso durava la bellezza di 40-50 giorni) apprese i primi rudimenti della lingua ungherese dai rozzi carradori, figli del Gran Bassopiano.

Appena giunto, non avendo molto denaro a disposizione, rizzò un fornello, sotto un portone della via Kiraly, e cominciò ad arrostitire le catagne portate dal Friuli. Anche a Budapest, com'era stata sempre sua consuetudine, il Piazzoni, nell'inverno, acquistò un maiale e colla carne pazientemente fece dei salami. Amici e conoscenti, nell'estate trovarono squisita questa specialità nuova per loro, e molti di essi lo prepararono anzi di prepararne anche per loro conto.

Un giorno venne a conoscenza che un pizzicagnolo, suo vicino, si lamentava di non poter conservare per la primavera e per l'estate lardo e grasso in grande quantità, perchè non aveva la possibilità di utilizzare la carne restante. Il Piazzoni vedeva avverarsi così due suoi grandi

⁴³ Hetényi Imre, „Mi tünt el a régi Pest és Buda uccáiról?” *Tolnai Világlapja* 42, no.45 (1940. november 6.): 12.

desideri: uno di collocare il denaro risparmiato colle caldarroste, e l'altro, di abbandonare il fornello, e dedicarsi ad un mestiere che gli andava a genio. S'accordò subito col vicino per la cessione della carne di maiale, ad un prezzo esiguo. Era intenzione sua manipolare salami alla friulana, divisando di portarli poi, in estate, a vendere in Patria. Così ebbe principio la piccola industria del Piazzoni. Malgrado tutte le sue cure e tutti i suoi sforzi, però, il salame prodotto non si presentava come era sua intenzione: esso non voleva assolutamente assumere la compattezza del salame friulano; dovette perciò abbandonare l'idea di partire per il Friuli, colla merce, assieme alla carovana del Grünhut.

Ma quando vide che in Ungheia tutti, dopo averlo gustato, ne acquistavano, si recò da un pizzicagnolo e chiese di mettere in vendita il salame nel suo negozio. Il pizzicagnolo vendette con grande facilità tutta la merce che il piazzoni aveva disponibile, ordinandogli subito un quantitativo ben superiore per l'anno susseguente.

Là dove un anno prima il Piazzoni arrostita le castagne, eresse un piccolo laboratorio per la produzione del salame ungherese. Anno per anno la produzione aumentò ed egli fu costretto così ad aprire una fabbrica, vera e propria. E quando vide che anche questa era insufficiente ai bisogni, diede un piccolo capitale ad un suo compagno, Giuseppe Meduna, perchè fondasse una fabbrica simile nei dintorni di Budapest.

In Friuli si cominciò pure ad interessarsi a quest'industria che prometteva prospero avvenire, e verso il 1860 in Ungheria, una dopo l'altra, vennero aperte da salumai friulani diverse fabbriche, quali quelle dei fratelli del Medico, del Guglielmini, del Suberca, del Molinari, Del Boschetti: fabbriche ormai tutte scomparse.

Caratteristica di questa nuova industria era che in essa venivano assunte quasi esclusivamente maestranze friulane per la conoscenza che esse avevano del mestiere e quest'uso perdurò quasi una cinquantina d'anni, cioè fino allo scoppio della guerra mondiale; centinaia e centinaia di salumai friulani trovavano qui lavoro durante i mesi invernali, sparpagliandosi poi a primavera nell'Europa Centrale ed Orientale, quali muratori o fornaciai.

Seguendo lo spirito d'iniziativa dei friulani, anche gli ungheresi aprirono, con l'andare degli anni, delle nuove fabbriche, affidandone al direzione ed il lavoro quasi sempre a friulani. Direttore appunto di una di queste fabbriche ungheresi è il cav. Davide Dozzi, di Frisanco, che da

una quarantina d'anni fattivamente ha contribuito e contribuisce allo sviluppo dell'industria ungherese del salumi. Attualmente, unico salumificio italiano in Ungheria, è quello dei Vidoni, a Debrecen, fondato nel 1886, di proprietà e diretto da friulani.

Le leggi restrittive sull'emigrazione, a causa della disoccupazione generale, hanno ridotto o quasi annullato il contingente degli operai friulani che nei mesi invernali si recavano in Ungheria.

A Vienna, accanto ad altre fabbriche preesistenti, quasi tutti i salumifici ungheresi hanno aperto, dopo la guerra e per contingenze ad essa inerenti, delle filiali: la mano d'opera friulana, per mancanza di maestranze esperte, è ricercata e un centinaio di operai trovano occupazione: però vengono assunti ben pochi garzoni e così questo mestiere verrà forse, a causa di queste misure protettive, un po' alla volta a decadere per mancanza di nuove reclute. Un esiguo numero di salumai friulani è occupato pure in Cecoslovacchia e in Jugoslavia: ricercati sempre per la loro capacità e serietà.

Bibliográfia

BÁLINT Sándor. „A disznó tartás és disznótor szegedi hagyományai” *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73-1*, 11-130. Szeged, 1974.

BARATTIN, Dino. *Artegna Novecento. Autobiografia di un paese*. Artagna: Grop Pignot, 2001.

BEREND T. Iván és RÁNKI György. *Európa gazdasága a 19. században. 1780-1914*. Budapest: Gondolat, 1987.

Bollettino dell'emigrazione no.7 (1904) Roma: Ministero degli Affari Esteri Commissariato dell'Emigrazione, Tipografia Nazionale di G. Bertero e. C.

Letöltve: 2016.03.17. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>
Budapesti Hírlap 25, no.124 (1905. május 6): 10.

COSATTINI, Giovanni. „L'emigrazione temporanea del Friuli” *Bollettino dell'emigrazione* no.3 (1904) Roma: Ministero degli Affari Esteri Commissariato dell'Emigrazione, Tipografia Nazionale di G. Bertero e. C.
Letöltve: 2015.12.23. <https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

DAVID, Miriam, Michele BERNARDON és Sara BERNARDON. *L'emigrazione friulana prima e dopo l'Unità d'Italia*. Cavasso Nuovo: Ergo grafica-stampa Menini, 2011.

DEL MEDICO Imre. *Életem. Egy mai polgár vallomása*. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2006.

ELLERO, Gianfranco. *Storia del Friulani*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1977.

FILIPUZZI, Angelo. „L'emigrazione dello Spilimberghese” *Spilimbèrc* (1984): 479-500.

GUBIANI, Gianfrancesco. *Le origini friulane del salame ungherese*. Gemona, 2010. [kézirat]

GUNST Péter (szerkesztette). *Debrecen története 1849—1919*, 3. kötet. Debrecen, 1997.

HETÉNYI Imre. „Mi tünt el a régi Pest és Buda uccáiról?” *Tolnai Világlapja* 42, no.45 (1940): 12.

JALSOVSZKY Katalin. „A bécsi utca népe” *História* 16, no.5-6 (1994)

JÓKAI Mór. *A hajdani hangos Budapest* (1900)

Letöltve: 2015.12.23. <http://mek.oszk.hu/00800/00834/html/jokai25.htm>

Központi Értesítő 1, no.82 (1876. szeptember 14.): 592.

Központi Értesítő 17, no.21 (1892. március 13.): 333.

Központi Értesítő 18, no.100 (1893. december 7.): 1987.

Központi Értesítő 20, no.15 (1895. február 17.): 259.

Központi Értesítő 45, no.32 (1920. április 18.): 419.

Központi Értesítő 58, no. 44 (1933. november 2.): 692-693.

La vera storia dell'ungherese.

Letöltve: 2016.03.18. http://www.ilfriuli.it/articolo/Archivio/La_vera_storia_dell-quote-ungherese/29/89373

LELE József, ifj. „Üzemtörténeti Gyűjtemény a szegedi Pick Gyárban.” *Honismeret. A Hazafias Népfront folyóirata* 10, no.1 (1982): 46-47.

DI GIANFRANCESCO, Mario. „Un papa federalista. Pio IX propone nel 1847 la lega doganale tra gli stati italiani” *Rassegna Storica del Risorgimento* 96, no.4 (2010): 483-509.

MÓZES Mihály. „Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmuskori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon” *Alföldi Társadalom* 2, 136-156. Békéscsaba, 1991.

MANTICA, Nicolò. *L'emigrazione in Friuli*. Udine: Tipografia Patria del Friuli, 1889.

SZENDINÉ Orvos Erzsébet. „A Debreceni Fazekas Ipartársulat története a levéltári források tükrében (1872-1933)” In *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 21, 197-210. 1994.

SZÜCS Ernő. „Debrecen ipara az abszolutizmus korában” In *Debrecen ipartörténete*, szerkesztette Ránki György, 50-63. Debrecen, 1977.

SZÜCS Ernő. „Téglagyártás Debrecenben a kapitalizmus korában” In *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978*, 199-234. Debrecen, 1979.

SZÜCS Ernő. „Átmeneti üzemi formák jelentkezése Debrecen ipari életében 1848–1867 között” In *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989-1990*, 239-255. Debrecen, 1992.

VIDONI, Rinaldo. „Origini friulane di un'industria ungherese” *Ce fastu?: bollettino ufficiale della Società filologica friulana* 8, no.5–6 (1932): 32-33.

ZANINI, Lodovico. „I salamucci del Prater” In *Friuli migrante*. Udine: Doretti, 1964.

ZARDINI, Arturo. *Canti friulani: musiche, testo dialettale e versione italiana*. Udine: La panarie, 1930.

Letöltve: 2016.03.16. <http://www.uscifvg.it/layout/set/print/content/view/full/431>

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

VII. A jogszolgáltatás területi szervei (1841-1966)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 70 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Külügyminisztériumi Levéltár, Jogi Osztály

Z 19 Gazdsági Levéltár, Magyar Nemzeti Bank Rt. és intézményei, vállalatai, Hitelinformációk 1922-1948.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

VII. A jogszolgáltatás területi szervei, A Debreceni Királyi Törvényszék iratai.